

ТРАНСФОРМОВАНІ МОВНІ ОДИНИЦІ В УКРАЇНСЬКІЙ ПОЕЗІЇ

При аналізі фразеології як засобу комічного важливим є врахування того, що в одних фразеологізмах гумористичний елемент міститься в самому їх значенні, а в інших виникає як результат різноманітних структурних та семантичних трансформацій аналізованих одиниць чи вміщення їх у специфічні контексти.

Письменники звертаються до видозмін фразеологізмів для реалізації певних стилістичних настанов. Різного роду трансформації дають змогу поновити більш чи менш стертий унаслідок багаторазового вживання фразеологічний образ. Нова форма сполуки сприяє зростанню експресії.

Трансформовані фразеологічні одиниці в поетичних творах аналізованого періоду використовуються з різною метою, зокрема для того, щоб увиразнити, посилити гумористичне значення фразеоло-

гічних одиниць або ж на основі наявного мовного вислову витворити модифікований образ із гумористичним значенням.

Під трансформацією фразеологізмів розуміємо будь-яку оказіональну, імпровізаційну зміну інваріанта фразеологічних одиниць з експресивно-стилістичною метою. У мовознавстві використовуються різні терміни на позначення прийомів перетворення фразеологічних одиниць: видозміна, модифікація, трансформація, деформація, авторські перетворення, оказіональні перетворення, контекстуальна транспозиція, актуалізація та ін.

Існують різні класифікації авторських перетворень фразеологічних одиниць. Найбільш послідовною вважаємо класифікацію трансформації фразеологічних одиниць В. Білоноженко, І. Гнатюк, яку беремо за основу в нашому дослідженні. Під трансформаціями вони розуміють цілеспрямовані зміни, що стосуються як семантики, так і структури. Відповідно до характеру змін науковці розрізняють семантичні та структурно-семантичні трансформації. Термін «структурно-семантичні трансформації» з часом став загальноживаним, оскільки структурні перетворення (трансформації) сталих сполук спричиняють і певні зміни їх значення.

У мові аналізованої поезії серед структурно-семантичних трансформацій фразеологічних одиниць, шляхом яких досягається комічний ефект, нами зафіксовано в основному такі:

- 1) подвійну актуалізацію – семантичну трансформацію;
- 2) лексичну заміну компонентів фразеологізму словами вільного вжитку;
- 3) поширення компонентного складу фразеологізму;
- 4) фразеологічний натяк;
- 5) фразеологічну контамінацію.

Семантичні трансформації фразеологізмів передусім пов'язуються з явищем подвійної актуалізації (термін запропонований Л.М. Болдиревою), що полягає в обігруванні прямого лексичного значення окремих компонентів фразеологізму або семантичної двоплановості фразеологічного звороту в цілому. Сама природа фразеологізмів, їх нарізнооформленість уможлиблює подвійну актуалізацію.

У науковій літературі цей стилістичний прийом розглядають серед явищ міжривневої омонімії, яка, крім актуалізації семантичної

двоплановості сталих сполук, містить співіснування стійкого словесного комплексу і вільного словосполучення омонімічного змісту, а також різні види десемантизації, тобто повернення сталим сполукам неособразного, прямого значення.

Цікаво слушно зауважити, що семантичні трансформації не слід вводити лише до цього стилістичного прийому. Дослідники розширюють поняття «семантичні трансформації» і виділяють два його підвиди: 1) власне семантичні трансформації; 2) подвійна актуалізація. Семантичні трансформації в їх розумінні – це зміни традиційної семантики фразеологізму, спричинені його актуалізацією в особливих контекстуальних умовах, унаслідок чого узусальне фразеологічне значення набуває додаткових відтінків або ж реалізується семантична двоплановість чи то окремих компонентів фразеологічних одиниць, чи словосполучення в цілому.

У мові досліджуваної поезії для створення комічного ефекту серед стилістичних прийомів семантичної трансформації переважно використовується подвійна актуалізація. Цей прийом, як підкреслюють дослідники, ґрунтується на подвійному сприйнятті: 1) обігруванні значення фразеологічних одиниць і буквального значення її змішаного прототипу; 2) обігруванні значення фразеологічних одиниць і буквального одного, двох чи трьох її компонентів. Подвійна актуалізація настільки дієвий стилістичний прийом, що він рідко вживається з іншими стилістичними прийомами.

Подвійна актуалізація фразеологізмів використовується поетам як вирашаний засіб творення комічного й має в досліджуваних текстах різні шляхи своєї реалізації.

По-перше, в аналізованій поезії має місце зіставлення фразеологізму з протилежного за семантикою вільного словосполучення. Наприклад: «Король умер. І, звісно, хто при ньому / був на коні – поспиначився з коня» [5, с. 125].

По-друге, спостерігаємо оживлення прямого значення компонентів сталої сполуки через їхню конкретизацію: «За красне слово – красну плату / чи зложжям чи грішми давай» [10, с. 88]. Названі способи розрахунку (зложжям чи грішми) не тільки відновлюють пряме значення цієї сполуки, а й вносять іронічний ефект.

Створена Л. Костенко гіпербола, що вказує на своєрідний вимір, який стосується фразеологізму *розвести руками*, теж спрямована на

передання іронії: *«Лишилось тільки розвести руками / на всі стени аж по Великий Луг. / Якщо вони були кочівниками, – / навіщо ж їм потрібен був той плуг?»* [5, с. 68].

По-третє, оживлення внутрішньої форми фразеологічного звороту досягається уведенням до поетичного контексту двох сталих сполук, асоціативні зв'язки яких і зумовлюють актуалізацію прямого значення фразеологічних компонентів: *«Ці очі, як прогнилі чиряки, / Ці пащі, заматюшені по вуха!.. / А носом крутить так чи навпаки – / Одне й те значить: все по вітру нюха»* [9, с.24].

По-четверте, подвійна актуалізація виникає в результаті поширення компонентного складу стійкого порівняння, як-от: *«До короля він трохи не доріс. / Сказали б греки: схожий на сатира. / Лице вузьке, дрібненьке. Зате ніс – як за сім гривень дядькова сокира»* [4, с. 77] (пор. *ніс як за сім гривень сокира* – про носату людину). Доданий атрибутивний поширювач *дядькова (сокира)* посилює іронічне значення фразеологізму.

По-п'яте, актуалізація значення вільного словосполучення та відповідного сталого вислову досягається шляхом синтагматичного розгортання контексту, наприклад: *«Вночі ворота Лаври не гостинні, / даремно тут і возвишати глас. / Глас вопіючого в пустині, / напевно, був чутніший, як у нас»* [6, с. 104]; *«Нестерпні в імлі імена, доки мліє ріка. / (Ну де ж це ви, блазні?!) / Ще крок, ще молитва, ще сміх! – доки шило з мішка вилазить, / бо ніч горобина коротка – це сплеск моїх плес (у сутінку скраю), / чи слово, замаране навіть росою з небес? Не знаю...»* [1, с. 280]. «Оживлюють» пряме значення сталої сполуки *глас вопіючого в пустелі* вставне слово *напевно* та предикат *був чутніший* і виступають маркерами її іронічної семантики. У поезії В. Герасим'юка відновлення буквального значення фраземи досягається, з одного боку, співвіднесенням підрядних частин *доки мліє ріка* та *доки шило з мішка вилазить*, а з другого – субституцією дієслівного компонента означеного фразеологізму (пор. *не сховаєш – вилазить*).

Л. Костенко створює іронічний словесний образ, використовуючи прийом міжривневої омонімії: *«Бо хоч би як хто п'явся на котурни – / всі народились кожен хто під чим, / лиш геній народився під Сатурном!»* [5, с. 141]. У фразеологізмі *народитися під щасливою зіркою (зорю)* авторка замінює останній компонент конкретною

назвою *Сатурн*. Експресія виникає внаслідок своєрідного протиставлення словообразів зі зниженим (*хто під чим*) і високим (*під Сатурном*) стилістичним забарвленням.

Т. Мельничук створює експресивно насичений сатиричний образ нашого сьогодення: *«ми тчемо, фарбуємо / працюєм / ідемо слідом за серцем / і застрягаємо у сходах / в тротуарах / в жалобі й килимах»* [7, с. 73]. Автор удається до трансформації фразеологізму за послінням *серця* шляхом заміни компонента. У наведеному контексті ця стійка сполука виявляє семантичну двоплановість, зберігаючи пряме й переносне значення.

По-шосте, подвійна актуалізація досягається шляхом своєрідного обігрування одного чи двох компонентів сталих сполук. Так, один із компонентів приказки *що було, те загуло* обігрує Неда Неждана в поемі «Дім який збудував хтось», що має посвяту «моєму будинку, котрий на Великій Житомирській, 8а»: *«Ти і сам інструмент незвичайно-музичний / із сотнею отворів / клавішів-сходів / струн дротяних / І все що було у тобі загуло / У трубах органно-нічних / органічно-нічних льохах / Ах! Яка мелодія! То виймає душу то назад тицьне»* [8, с. 75]. Поетеса з іронією зображує старий будинок, у якому колись вирувало життя і який тепер стоїть пустою. Відчутним є сум за минулими днями, проведеними в ньому. У цьому ж контексті подвійної актуалізації зазнає фразема *виймати душу (серце)* («викликати у кого-небудь сильні емоції, хвилювання; зворушувати, розчулювати кого-небудь»). Унаслідок її поєднання з дієсловом *тицьнути*, ужитим у метафоричному значенні, акцентується увага на ситуації, переданій сталою сполукою.

Обігрування обох компонентів фразеологізму *смалити халявки* («залицятися до кого-небудь») дає змогу Л. Костенко створити яскравий словесний образ, наділений потужною експресією, який водночас набуває виразного іронічного забарвлення: *«Рудої, правда, не було. Була чорнява та білява. Смалив до двох, то й попалив халяви»* [6, с. 13]. Автор використовує, з одного боку, контекстуальні синонімічні відношення лексем *смалити – попалити* у прямому значенні, а з другого – їхнє переносне значення: *смалити халявки* – «постійно ходити до когось, учащати» і *попалити халяви* – «зазнати невдачі, загинути».

По-сьоме, до подвійної актуалізації семантики фразеологізму приводить заміна його компонента, що зумовлює виникнення іронічних відтінків. У фразеологізмі *голова варить* дієслівний компонент замінюється іменем *Варя*, співзвучним із коренем цього дієслова. Водночас поетеса використовує і саму сталу сполуку: *«під інваліда закосив і на бананах заробив ще кількась там рублів / і я подумав що голова у Ході Варя / бо Ходя ходить а голова варить»* [8, с. 79]. Уживання імені *Варя* узгоджено також із словотвірним типом прізвиська *Ходя* (від дієслова «ходити»), власника якого і змальовано у вірші.

У досліджуваній ліричній поезії цей прийом застосовується авторами до різних сталих сполук і поєднується з іншими прийомами. Так, саркастична оцінка виникає при зіставленні «різномасштабних» понять (*Україна горить – нагріє руки*) у фрагменті з роману Л. Костенко «Маруся Чурай», який відбиває суспільно-політичну ситуацію в XVII столітті й характеризує у зв'язку з цим одного з персонажів – старого Вишняка: *«Як він уміє красно говорить! / Як у нього займища і луки! Вся Україна полум'ям горить, / він і на цьому теж нагріє руки»* [6, с. 41].

Л. Костенко своєрідно акцентує увагу на значенні фразеологізму як експресивному акордові, що завершує мовну побудову поетичного образу: *«Стару людину ганити негоже. / Та й, власне, що ж, відомо вже давно: співає кожен, хто якої може. / І так співає, як йому дано. / Хто про калину, хто про джигуна. / А в неї завжди пісенька одна: / – Чого сидиши? Одвик хазяйнувати»* [6, с. 53]. Іронія виникає внаслідок того, що контекст після вжитого фразеологізму контрастує з попереднім, оскільки зовсім не пов'язаний із тематикою пісень, а передає побутові турботи.

Виразно простежується іронія в історичному романі Л. Костенко «Берестечко» як засіб характеротворення при змалюванні образу Богдана Хмельницького. Експресивний словообраз виникає внаслідок подвійної актуалізації фразеологізму, семантика якого має жартівливий відтінок, *проміняти шило на швайку* («замість чого-небудь одержувати щось гірше; програвати»), у контексті, що відбиває тогочасну політичну ситуацію в Україні в оцінці гетьмана: *«Ті шило промінjali вже на швайку, / а ті в орли Тетерю призвели»* [5, с. 99]. Поетеса акцентує значення фразеологічної одиниці на основі зістав-

лення із семантикою другої частини речення, в якій, у свою чергу, створюється контекстуальне протиставлення *орли – Тетеря*. У цьому контексті іронічність посилюється використанням метафоричного перенесення лексеми *орел* та культурної конотації прізвиська *Тетеря*.

Іронічний ефект створюється обігруванням семантичної двоплановості фразеологізму *скакати в гречку* в такому контексті: *«Але якщо вже стрибати в гречку, / то хай би в гречці хоч добрий грек!»* [5, с. 64]. Л. Костенко використовує характерний для її ідіостилію прийом паронімічної атракції (*гречка – грек*), за допомогою якого й обігрується один із компонентів фразеологізму.

Наскрізною є легка насмішка у вірші Неди Неждани «Кв. 5» («Присвячується п'яничкам, які живуть у моєму будинку (перепрошую: жили»). Поетеса актуалізує пряме й переносне значення сталого вислову *лаяти на чім світ стоїть* («не стримуючись, не соромлячись у виразах; дуже»), обігруючи дієслово *стояти*, ужите в незвичній для фраземи формі минулого часу. У подальшому метафоричному розгортанні до нього добирається антонім *падати*: *«І він [п'яничка – О. Ш.] лаяв усіх на чім світ стояв / і світ падав і падало світло / і не було для нього тари / А я подумала що сонячні зайчики / бувають сонячними вовчиками»* [8, с. 78].

Гіркою іронією сповнено мовний образ, у якому передається осмислення людської долі, зумовленої певним історичним періодом у житті країни: *«гірку чашу випили / щоб досмакуватися на дні / ще гіркішою / белени розгублення»* [3, с. 198]. Подвійної актуалізації зазнає фразеологізм *випити гірку чашу до дна* – «заснати багато горя, страждань, клопоту, неприємностей повною мірою; настраждатися». Його метафоричне розгортання дає І. Калинцеві змогу досягти градаційної оцінки, хоча семантика використаної сталої сполуки вже передає найвищу міру пережитого страждання, але, як виявилось, це не останнє випробування. Образність підсилюється генітивною метафорою *белена розгублення*, компонент якої *белена* пов'язаний не тільки з гіркотою, а й з отруйністю (пор. *белени наїстися – досмакуватися белени*).

У результаті своєрідної трансформації фразеологізмів *цур тобі, нех тобі* М. Данько створює саркастичний словообраз: *«В пере-*

гній чи у попіл імперії – / За Елладу чи за Баальбек?.. / Тільки й вибору – **Цур або Пек**, / Тільки й раю того, що в Сиберії!..» [2, с. 41]. Написанням з великої літери компонентів звороту автор актуалізує їх міфологічне значення і вказує на відсутність вибору для людини в тоталітарному суспільстві. На нашу думку, на основі сталого вислову *тільки світу, що в віконці* створено словообраз *тільки й раю того, що в Сиберії*, що теж вносить іронічне значення.

Саркастично змальовується радянське життя в іншій поезії М. Данька, де використано прислів'я *якби, якби... то в роті вирости гриби*, на якому будується образність усього вірша: «**Якби** у небі досить лампи – Натомість сонця...**О, якби** Хто балакунство полюбив – Умить Асклеїєм ставав би! **Якби** з словес та хліб родив, А зики пекли ще нам би! **Якби** у небі досить лампи – Натомість сонечка... **Якби!** А то ж під рабські дифірамби Творилися лише гроби, **Щоб в роті вирости гриби... Якби** ж у небі досить лампи – Натомість сонця... **О, якби!**» [2, с. 24]. Наведений контекст демонструє синтаксичний спосіб розгортання образності сталого вислову: підрядна частина є лейтмотивом, у ній іронічно протиставляються лексеми *лампа* і *сонце*. В останній строфі поезії автор актуалізує буквально значення прислів'я, оскільки сказане стосується померлих.

Іронія досягається вживанням трансформованого сталого вислову *із гязі в князі* як перифрастичного звертання: «*Мій кіт з помийок не вилазив... Ворушить мишу цупко так: Концепція kota! Кумедний князю мій із гязі, Ще й муркотиш: «Ми – не раби!» Концепція: греби?»* [2, с. 190]. В образі kota змальовується обиватель. Інверсія компонентів вислову приводить до часткової зміни семантики, оскільки словоформа *із гязі* виконує атрибутивну функцію, а не обставинну, як у вихідній моделі. У той же час у наведеному контексті актуалізується пряме значення цього сталого вислову.

Отже, автори поезії досліджуваного періоду використовують подвійну актуалізацію компонентів сталих сполук переважно для створення іронії. Це, зокрема, спостерігається у творчості Л. Костенко, І. Калинця, Неди Неждани та ін. За допомогою подвійної актуалізації стійких зворотів іронічно змальовуються певні історичні події, сучасні суспільно-політичні явища, соціально-побутова поведінка окремих персонажів.

Актуалізація прямого й переносного значення фразеологізмів відбувається шляхом відповідної організації контексту. З метою досягнення іронічного ефекту поети вдаються до розгортання контексту для введення фразеологізму, який з ним контрастує. Контекст, в якому обігрується компонент стійкої сполуки, може дещо «приземлювати» одне з понять, унаслідок цього теж виникає протиставлення.

Переважно обігрується один із компонентів фразеологізмів, у поодиноких випадках – два. Для оживлення прямого значення зворотів, які вносять іронію, подаються гіперболічні ознаки зображуваних явищ. Трансформовані сталі вислови дають змогу створювати градацію словесної образності та оцінки.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Герасим'юк В. Була така земля: Вибране. – К.: Факт, 2003. – 392 с.
2. Данько М. М. Й сонця прихилив би!...: Поезії. – К.: Рад. письменник, 1991. – 204 с.
3. Калинець І. Зібрання творів: У 2 т. – К.: Факт, 2004. – Т. I, II.
4. Костенко Л. В. Берестечко: Історичний роман. – К.: Укр. письменник, 1999. – 157 с.
5. Костенко Л. В. Сад нетанучих скульптур: Вірші, поема-балада, драматичні поеми. – К.: Рад. письменник, 1987. – 207 с.
6. Костенко Л. В. Маруся Чурай: Історичний роман у віршах. – К.: Дніпро, 1982. – 136 с.
7. Мельничук Т. Князь роси: Вірші. – К.: Молодь, 1990. – 152 с.
8. Неждана Неда. Котивишня: Збірка віршів. – К.: Смолоскип, 1996. – 108 с.
9. Самійленко М. О. Дзвони: Поема. – К.: Дніпро, 1994. – 30 с.
10. Стус В. Палімпсест: Вибране. – К.: Факт, 2003. – 432 с.

Харківська обласна державна адміністрація
Харківська міська рада
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого
Благодійний фонд на честь сім'ї Алчевських
Національна спілка композиторів України
Національна Всеукраїнська музична спілка

До 70-річчя завершення Другої світової війни

ДРУГА СВІТОВА ВІЙНА У ПАМ'ЯТІ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

С. РАХМАНІНОВ ТА КУЛЬТУРА УКРАЇНИ

С. Рахманінов: на зламі століть

Випуск 12

Книги I, II, III

Харків
2015

УДК 7
ББК 71(4Укр)
Д 76

Рекомендовано до друку рішенням правління «Благодійного фонду на честь сім'ї Алчевських» від 30.06.2015. Протокол № 19
Рекомендовано до друку рішенням засідання кафедри культурології Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого від 20.10.2015. Протокол № 2

Редакційна колегія:

Лозовой В. О. – (голова) доктор філософських наук, професор Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого.
Трубінова Л. М. – (заступник голови) кандидат мистецтвознавства, професор Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого.
Борисова В. І. – кандидат юридичних наук, професор Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, член-кореспондент Національної академії правових наук України.
Бурова О. К. – доктор філософських наук, професор Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого.
Кузнєцова О. Ю. – доктор педагогічних наук, професор Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого.
Максимов С. І. – доктор юридичних наук, професор Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого.
Сімонок В. П. – доктор філологічних наук, професор Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого.
Спасибо-Фатєєва І. В. – доктор юридичних наук, професор Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого.

Рецензенти:

Очеретовська Н. Л. – доктор мистецтвознавства, кандидат філософських наук, професор Харківського національного університету мистецтв імені І. П. Котляревського.
Роценко-Авер'янова О. Г. – доктор мистецтвознавства, професор Харківської державної академії культури.
Відповідальний редактор-укладач: Трубінова Л. М. – кандидат мистецтвознавства, професор Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого.

Д 76 Друга світова війна в пам'яті українського народу. С. Рахманінов: та культура України (С. Рахманінов: на зламі століть). Вип. 12: Наукові статті учасників XII Міжнародного науково-теоретичного симпозиуму «С. Рахманінов та культура України (С. Рахманінов: на зламі століть). Друга світова війна в пам'яті українського народу (До 70-річчя завершення Другої світової війни)» / Під ред. кандидата мистецтвознавства, професора Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого Л. М. Трубінової. – Харків: ФОП Носань В. А., 2015. – 416 с.

ISBN 978-966-372-558-1.

В збірці надруковані наукові статті учасників XII Міжнародного науково-теоретичного симпозиуму «С. Рахманінов та культура України (С. Рахманінов: на зламі століть). Друга світова війна в пам'яті українського народу (До 70-річчя завершення Другої світової війни)», який було проведено в рамках XVII Міжнародного фестивалю «С. Рахманінов та українська культура» (2015) кафедрою культурології Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, Благодійним фондом на честь сім'ї Алчевських, Національною спілкою композиторів України, Національною всеукраїнською музичною спілкою, в співробітництві з Всесвітнім Рахманіновським товариством.

Призначається мистецтвознавцям, культурологам, філософам, соціологам, юристам та широкому колу читачів.

УДК 7
ББК 71(4Укр)

ISBN 978-966-372-558-1

© Автори статей, 2015

Н.Ф. Семененко

ВДАЛИЙ ФАНДРАЙЗИНГ РАХМАНІНОВСЬКОГО ФЕСТИВАЛЮ У ХАРКОВІ

З успіхом у Харкові відбувся Рахманіновський фестиваль, який вже сімнадцятий рік поспіль прикрашає музичний календар міста.

(Газета «День», 23 квітня 2015 рік)

Грає
Денис Яворський

У насправді неосяжному фестивальному просторі сучасної України, серед строкатого розмаїття історичних, етно-, еко-, фолк-, гастро- та інших фестів, у блоці музичних форумів, з-поміж численних пісенних, знов-таки фолк-, етно-, рок, джазових масових музичних свят лінійка імпрез академічної музики виглядає більш, аніж скромно. Їх можна перерахувати на пальцях однієї руки. Натомість всі вони є тими «КИТАМИ», на яких тримається фундамент величезного масиву класичного музичного мистецтва, створеного людським генієм упродовж кількох останніх століть. Саме ці форуми перебирають на себе функцію гаранта стабільності й поступальності розвитку високодуховної, елітарної музичної культури, збереження